

МОДЕЛИ И ТИПОВЕ МОДЕЛИРАНЕ НА ЖИТИЙНОТО ПОВЕСТВОВАНИЕ

СТОЯНКА БАБАЛИЕВСКА

„Две противоположни опасности непрекъснато застрашават изучаването на литературата: или се създава стройна, но безплодна теория, или описанието на „фактите“ се счита за достатъчно, като се твърди, че всяка тухличка ще послужи в изграждането на голямата сграда на науката. Такъв е например случаят с жанровете. Жанровете се описват или „такива, каквито са съществували“, или такива, каквито критическата традиция (металитературата) ги е ръкоположила . . . Разстоянието между теорията и описанието си остава непреодолимо.“

Цв. Годоров¹

Без амбицията да създавам теория и без да прекалявам с описанието на фактите, тук ще се опитам да изложа своето виждане за житието, да направя своето „уточнение на теорията“².

Тук би трябвало да представя своето разбиране за житието, за неговата жанрова определеност. Но познатите ми формулировки за житийния жанр не са надхвърлили знаменитото определение на В. О. Ключевски отпреди повече от век за *житието като стройно и сложно архитектурно здание, в чиито еднообразни форми са се стремили да влагат разнообразни исторически явления*³. А и опитите за създаване теоретичен модел на средновековните славянски литератури все по-настойчиво подсказват необходимостта. . . търсенето на ефектна формула, която да обяснява всичко за жанра в средновековната литература, да бъде заменено от усилието да се изгради убедителна, обстоятелствена (и естествено тровава) парадигма от критерии⁴, които да поставят в полето на средновековната словесност познатите ни текстове, да уточняват техния генезис, структуриране, функции и взаимоотношения, като изхождат от адекватни на Средновековието, но в определена степен и на съвременната литературна теория разбирания за текст, жанр, литература. Поради всичко това засега приемам безспорното определение на житието като книжовен жанр и се надявам да разбере до каква степен то изразява спецификата на средновековната словесност и доколко се влияе в многовековния общ повествователен поток на световната литература.

В известната студия на Р. Пикио⁶ (към която заглавието на тази глава недвусмислено отпраща) са определени основните модели (библейски, патристичен, константинов и монашески), оформящи традицията на *Slavia Orthodoxa*. Пикио разглежда тези основни модели като едновременно концептуални и стилистични, без да се спира на възможното несъвпадение в употребата им: Библията например е основен идеологически⁷ законодател, но и аргумент, а също и най-достъпен източник на повествователни конструкции. Най-лесният за прочит текст е този, в който повествователните и идеологическите значения на използвания библейски образец съвпадат. Често обаче зададените посредством библейски цитат идеологически амбиции се осъществяват в разказа посредством други повествователни техники, или пък библейският мотив се вплита в нов идеологически прочит⁸ — и в тези случаи прецизирането на идеологическите и повествователните модели се явява задължително условие за коректността на анализа. Тъй като концептуалните модели на житието могат да бъдат определени само най-общо, а и това вече е направено⁹, *тук ще се спира на повествователните модели на житието*. Разгледаните от Пикио модели на средновековната славянска словесност безспорно се отнасят и до житието, но те не са единствените източници на житийното повествование. Внимателно и многократно са изследвани някои антични жанрове (реторични и белетристични) в ролята им на житийни модели¹⁰. Към тях трябва да се прибави и античната драма¹¹. Нейните следи можем да открием най-често в житията на първите християнски мъченици — там, където авторът настоява да изрази определено съчувствие от страна на присъстващите (в които вижда бъдещата общност от новопокръстени) към героя-мъченик. Естествено е необходимият за случая литературен модел да бъде потърсен в античните културни образци — защото те са дълбоко залегнали в културната чувствителност на ранните християнски писатели, а и защото библейските писания налагат тенденцията на интимния диалог, в тях липсва множеството като говореща/стенеща маса, липсва хорът.

С душа от камък, със сърце безчувствено
е онзи, който не скърби пред твоите
страдания. О, да не бях ги виждала.
Видях ги аз и болка сви сърцето ми.

Хор: Недей дарява прекомерно смъртните,
а помисли за себе си. И вярвам аз,
че някога, избавен от оковите,
със Зевса ще се мериш по могъщество.

Прометей: О, не така. Съдбата-извършителка
не иска тъй.

(Есхил — „Прикованият Прометей“)¹²

Глѣбѣщю же сѧ цѣрю
никто же не съмѣгаше
гвѣѣ плакати сѧ . и слѣзаше
горѣко сконли мѣслѣли .

... Словургы же плакахоу сѧ
глюще . почто не пожеже влѣч
нѣ тако погыбавѣши цѣрца
соуци и дѣщи цѣрева.

Сѣта же Ирени рече .
Оулигчите вратиа . Не вѣсте сѧ
чѣто глюще .

(Успенски сборник —
Житието на Св. Ирина)¹³

Античната трагедия е толкова естествен модел за първите мъченически жития, колкото е биографията — защото тя, трагедията, „израства от култа“¹⁴, и защото актът на мъчение (често естествено театрализиран поради мястото на действието и целите на мъчителите) може да се разглежда като драматически акт на обезсилване на старото езическо култово действо и мъченическо (ненасилствено, както постулира Евангелието) постигане правото на съществуване на новата религия. За разлика от реторичните жанрове, чиито елементи се вплитат в житието най-често в ролята на *авторитарно слово*¹⁵, и така запазват своя първоначален произход, същност и звучене, драматическите елементи променят своята словесна природа (действието се *разказва*), вливат се в общия повествователен поток, като спомагат за емоционалното обогатяване на текста.

И така, повествователни модели на житието могат да бъдат тези жанрови форми, в които вниманието е съсредоточено около един персонаж, и тъй като предшестващата Средновековието литература е литература на богове и герои, то житието има възможността да избира сред практически цялото книжовно наследство на Античността.

В заключение сред повествователните източници на житието трябва непременно да се посочи и приказката, или поне това, което е добре проучено от нея — вълшебната приказка¹⁶.

Това многообразие от модели (реторични, повествователни, драматически), регистрирано впрочем в многовековната житийна традиция, се нуждае от по-твърди и ограничаващи принципи на моделиране, принципи на избор. В „Поетика на старобългарската литература“¹⁷ са анализирани именно основните ограничаващи принципи за създаване на средновековен текст: принципът на двойното отражение, на отъждествяването, принципът за подвижната неизменчивост на житийния герой. Това са принципите, гарантиращи идеологическата конвенционалност на създавания текст, но те не обясняват причините за многообразието при наличието на толкова ограничители.

Следователно трябва да се добави още един принцип — *принципът на необходимото поле на свободен избор* — най-важното условие за създаването на всеки културен текст. В системата на средновековната литература с точно и строго определени идеологически параметри *поле на свободен избор може да съществува само в границите на повествователните форми*. То е нормативно определено и проявите му не следва да се разглеждат като отклонение от „житийния канон“. Когато полето на свободен избор обхване повече от едно ниво на изграждане на текста, когато авторът се чувства свободен да борави без ограничения не само с повествователните, но и с идеологическите клишета на традиционната литература, се създават творби като „Житие и страдания грешнаго Софрония“ — продукт на едно време на свободни избори.

Какво може да открие житието в своето поле на свободен избор — повествователните форми. Понякога цели сюжети (Житието на Евстатий

Плакида), но по-често по-дребни повествователни късчета: мотиви, стилистични клишета . . . като всичко това е пречупено през познанието за най-авторитетния разказ на Средновековието — Библията. Това означава, че свободният избор се ограничава само до основните градивни елементи, но тяхната организация се основава на уподобяването на определени библейски модели за изграждане на *разказ*¹⁸ — за да звучат те като продължение на КНИГАТА¹⁹. Но и това ниво на структуриране на житийния текст очевидно предполага някакви възможности за избор — и те ще бъдат проследени тук във връзка с *композицията на разказа* и с *възможностите за постигане на неговата достоверност* (един твърде значим проблем за идеологически обременен и стремящ се към авторитарност текст като житието).

И така, как именно тече разказът в житието и какъв библейски модел можем да открием в избора на движение на разказа?

Начала и концы — заявленая тема.
Но можно начинать с середины.

В. Шкловски²⁰

Не се нуждае от особени доказателства тезата, че началото и краят в житийния текст са отнапред зададени — имат характер на устойчиви формули и рядко поднасят изненади. В „Поетика на старобългарската литература“ те са определени като реторични части, нямащи отношение към фабулния строеж на текста, а самото биографично повествование е определено с две най-съществени черти: „повишена *предсказуемост* на поведението на героя, съчетана със значителна *свобода* в изграждането на събитийните ситуации и тяхното съчленяване“²¹. Повишената предсказуемост в поведението на героя се дължи първо на факта, че в реторичния увод той вече е обявен като светец: без да знаем конкретните събития в живота на героя, ние вече сме получили оценката за тях. Още един фактор засилва повишената предсказуемост в поведението на героя — наличието на ситуативна формула в началото на житийното повествование, съобщаваща за божествената предопределеност на героя. Тази формула също е реторичен, а не фабулен елемент, но тя пряко и силно влияе върху тълкуването на последващите събития, защото „организацията на разказа става на равнището на тълкуването, а не на равнището на събитията, които трябва да се тълкуват“²². Възможно е тази формула да бъде заменена със събитие или поредица от събития, които внушават идеята за обожествената предопределеност на героя. Както и да е постигната тази вторично засилена повишена предсказуемост в поведението на героя, тя води до едно — до подчертаване на *ритуалната логика*²³ в изграждането на разказа. Не е трудно да открием библейския модел на този тип житийно повествование в Книгата за праведния Йов — героят преодолява определени препятствия, без

нито едно прежедие да накърни представата за неговата праведност — в този тип повествование *липсва интрига*.

Какво следва от отсъствието на подобна ситуативна формула или нейните заместители? Какво превръщане на обикновената човешка съдба я прави съдба на светец — достойна за прослава и християнско ревнение?

И любих, и страдах, но светец не станах. . .

*Хафез*²⁴

Житията на светците описват почти всички възможни типове човешко поведение: сред тях не са редки случаите, в които бъдещият светец живее в неведение за своята богоизбраност, или пък отчаяни грешници с една своя постъпка спечелват божията милост. Без да пренебрегвам всички задълбочени наблюдения за средищното положение на светеца между човешкия свят и Бога²⁵, ще се опитам да внеса едно уточнение — това е мястото, което светецът заема след *ставането*, след оповестяването на неговата святост — до този момент неговият живот може да бъде живот на всеки друг. Немалко жития внушават именно това. Отличителният белег на тези жития е *моментът на превръщането* (промяната, преобръщането, ставането, откриването на героя като свят). Наличието на такъв момент бележи естествената кулминация на разказа, определя го като *разказ с интрига*²⁶, с *преобладаваща повествователна логика*. Източник, а също и основание на този тип повествование е традицията на новозаветните сюжети, духовната атмосфера на покаяние и промяна, която те бележат.

Да проследим как житийният текст постига своята убедителност и какви възможности за избор съществуват пред него.

В строежа на житийните текстове се отбелязват спорадично елементи, чието присъствие не е задължително от гледна точка на композицията и които трудно биха могли да се свържат с процесите на изграждане и уплътняване образа на житийния герой. Тези елементи са сходни с проявите на конкретност, изложени в композиционно определените за това места (фабулната експозиция например), без да са структурно идентични с тях. Най-общото впечатление от тях е, че са натоварени с функцията за достоверностно изграждане на текста. Тези елементи са безспорно етикетно определени и могат да бъдат отнесени към словесната етикетност²⁷ на текста. Случаите, в които те са сюжетно неоправдани и натежават в композиционния градеж, карат понякога изследователите да виждат в тях нетрадиционни за житийния жанр решения или пък да търсят зад тях конкретните исторически факти²⁸. Основната причина за това е ограничаването на учените в един фокус, насочен предимно към структурата на текста. Един цялостен анализ на функциите на отделните структурни елементи би могъл да даде по-точен отговор — „колкото и незначителна да е тяхната роля в сюжета, информантите (например точното указание за възрастта на персонажа) позволяват да се създаде илюзия за истинността на случва-

щото се, да вкоренят измислицата в действителността: информантите — това са елементи, придаващи на разказа реалистичност, и в този смисъл те притежават неоспорима функционалност — само че не на сюжетно, а на повествователно ниво.²⁹ Това разбиране ни позволява да видим в елементите на „излишна конкретност“ сигурен белег за *опит да се изгради разказ, да се спазват законите на повествователната логика*³⁰.

Алтернативната възможност за постигане на достоверност в изграждането на житийния разказ е обрастването му с чудесни елементи. Те се разглеждат като естествено градиво в народните жития (легендарните житийни повествования): „Колкото повече се губят историчните черти, толкова повече те се заменят със създания на фантазията. Ала тия създания, отбелязани в легендите, са извънредно важни: в тях е заключена не истината на факта, но истината на усета; не исторично-вярното представяне на живота на светеца, но културно-правдивото изображение на възгледа на известна епоха върху неговата личност, върху неговия живот и дейност. Към броя на особеностите на легендата трябва да се отнесе също и любовта и към чудесното: няма легенда, която да не изобилува с разкази за чудеса, извършени от светеца. Ние не вярваме в тези чудеса — то е наш недостатък; съставителите на легендите вярват в чудесата — то е тяхна слабост. Ето цялата разлика, колкото и да са велики нейните последици. Като четеме легенда, трябва да помниме, че легендата не е история; ала не бива да забравяме, нерядко легендата пази забравени дири на историята.“³¹ Всъщност чудесните елементи са естествено повествователно градиво за житийния разказ изобщо.

В Пространното житие на Константин-Кирил например героят е доказан като светец не толкова чрез фактите от неговия житейски път, колкото чрез чудесата, които „извършва“. Сюжетната основа на Кириловото житие е един повече или по-малко реален, исторически конкретен житейски път и балансът в структурата на текста е постигнат именно от чудесните елементи. Сюжетната основа в житията на мъченици е един фантастичен, битийно-невъзможен факт (героите задължително изтърпяват непосилни за обикновения човек мъчения) и равновесието в тях е постигнато чрез елементите на конкретността (която е толкова битийно достоверна, колкото и чудесата на Константин-Кирил).

И така, полето на *свободен* избор за житието обхваща на практика цялото наследство от повествователни форми, а *определени* възможности за избор съществуват и по отношение способите за композирането им (ритуална или повествователна логика на изграждане на разказа), а също и по отношение способите за постигане на достоверност. Разбира се, това едва ли са единствените възможности за избор, с които житието разполага, но тук аз се спирам само на онези от тях, които имат отношение към предстоящите анализи.

Остава впечатлението, че житието може да се разглежда като сложна мозайка от повествователни късове, обгърнати от повествователните

умения, утвърдени като меродавни от библейския разказ. Това сравнение всъщност е твърде неточно³², тъй като отношенията между структурните елементи в житийния текст са сложни и йерархически организирани. Формално могат да се отделят поне три нива на организация на текста:

— нивото, което задава организацията на житийния разказ на равнището на идеите³³, което най-често е реторично и може да бъде определено като *авторитарно слово* (Бахтин) — или, според традицията на изследователите на Slavia Orthodoxa, като *библейски тематичен ключ* (Пикио);

— нивото, което представя събитийния пласт в житийния разказ. То лесно може да бъде илюстрирано с това, което остава в проложното житие — една оголена фабулна схема, представляваща индивидуалния (по възможност) събитийен план на един житейски път;

— нивото, което придава повествователна плътност на текста — в него ще открием най-много заемки, защото тук именно се осъществява *свободният избор* в изграждането на житието; тук най-често се добавят, променят или отпадат елементи в дългия път на житийния текст през вековете.

Наблюденията над това последно ниво на изграждане на житийния текст дават основание да се твърди, че *житийният разказ се стреми към постигане на определена енциклопедичност* и че това е една от съществените черти на жанра. Идеята за стремежа на определен жанр към енциклопедичност е развита от Бахтин по отношение на гръцкия роман — организиращ фактор на разножанровите елементи в гръцкия роман Бахтин³⁴ вижда в специфичния *хронотоп* на романа. Очевидно организиращото ядро на разножанровите елементи в житието се съдържа в *биографичното начало* на житийния разказ — в амбицията да се разкаже един човешки живот, който има определено начало и край, но чиито земни дни могат да се изпълнят с най-невероятни истории. Анализите на Бахтин дават основание да се мисли, че всяка голяма литературна епоха влага в един от своите жанрове амбицията за енциклопедичност и основанията за избора на жанра са „високопоставеност“ в йерархията на жанровете и тематично фокусиране в най-възвущото събитие на Вселената — човешкият живот.

БЕЛЕЖКИ

1. Тодоров, Цв. Поетика на прозата. С., 1985, с. 136.

2. Пак там, 136–137: „Разстоянието между теорията и описанието си остава непреодолимо. . . Настъпна часът, в който преодоляването на разстоянието между тях се превръща в най-неотложната задача на анализа на разказа: тя се състои в *уточняването на теорията*, в изработването на „междинни“ категории, които да описват не общото, а родовото; и не родовото, а специфичното“. Водена от разбирането, че житието е преди всичко разказ, макар и твърде специфичен разказ, в следващите страници ще следвам идеите за изграждане на разказа, изложени в цитираната книга на Цв. Тодоров и по-специално в главата: „Търсенето на разказа: „Светият Граал“. Теоретична основа за наблюденията ми върху житието са и: Станчев, Кр. Поетика на старобългарската литература. С., 1982; Birge Vitz, E. Vie, légende, littérature. – Poétique, novembre 1987, № 72, 387–401.

3. *Ключевский, В. О.* Древнерусские жития святых как исторический источник. М., 1871, с. 363.

4. *Зеemann, К. Д.* Жанр, деловая функция и манера письма в древнерусской литературе. (авторизирован перевод на: *Seeman, Klaus-Dieter.* Gattung, Gebrauchsfunktion und Schreibart in der alrussischen Literatur. — In: Olesch, R.*Rothe, H. (Hrsg.), Slavistische Forschungen zum X. Internationalen Slavistenkongress in Sofia (Slavistische Forschungen, Band 54). Köln, 1988; *Измирлиева, В.* Една гледна точка към понятието „жанр“ в старобългаристиката. — Старобългарска литература, 25–26, 1991, 29–37.

5. В тази насока интересни идеи предлага: *Аверинцев, С. С.* Греческая „литература“ и ближневосточная „словесность“ (противостояние и встреча двух творческих принципов). — В: Типология и взаимосвязи литератур древнего мира. М., 1971, 206–266; *Аверинцев, С. С.* Историческая подвижность категории жанра: опыт периодизации. — В: Историческая поэтика. Итоги и перспективы изучения. М., 1986, 104–116.

6. *Picchio, R.* Models and Patterns in the Literary Tradition of Medieval Orthodox Slawdom. — In: American Contribution to the Seventh International Congress of Slavists (Warsawa, 1973), 2. Literature and Folklore. The Hague. 439–467.

7. Придържам се към разбирането за идеология, изложено от *Greimas, A. G. et J. Courtés.* Sémiotique. Dictionnaire raisonné de la théorie du langage. Hachette. Paris, 1979. Цитирам по: *Греймас, А. Ж., Ж. Курте.* Семиотика. Объяснительный словарь теории языка. — В: Семиотика. Семиотика языка и литературы. М., 1983, 495–496: „Ценности, входящие в некоторую аксиологию, являются виртуальными и возникают в результате семiotического членения коллективного семантического мира (универсума); тем самым они принадлежат к уровню глубинных семиотических структур. Выступая как содержание идеологической модели, они актуализируются и берутся на вооружение субъектом — индивидуальным или коллективным, — который модализируется как „хотеть-быть“, а затем как „хотеть-делать“. Это значит, что Идеология, которая относится к уровню поверхностных семiotических структур, можно определить как актантную структуру, актуализирующую ценности, которые она выбирает внутри аксиологических систем.“ Виж и: *Успенски, Б.* Съчинения. Т. I. Семиотика на изкуството. С., 1992, с. 21: „Първо ще разгледаме най-общото равнище, на което може да се прояви разликата в авторските позиции (гледните точки), равнище, което условно можем да наречем *оценъчно*, като под оценка разбираме общата система на идейния мироглед. Следвайки редица автори (Бахтин, Гуковски и др.), можем да наречем този план на разглеждане „идеологически“ и съответно да говорим за „идеологическа“ гледна точка (позиция). В същото време това равнище най-малко се поддава на формализация и при анализа му неизбежно се налага да се използва в една или друга степен интуицията.“

8. Виж: *Гуревич, А. Я.* Личность, призвание, богатство и спасение в проповеди Бертольда Регенбургского. — В: Средновековый мир: культура безмолвствующего большинства. М., 1990. 178–264; виж по-специално анализа на интерпретацията на евангелската притча за талантите в проповед на Б. Регенбургски на с. 199–200.

9. *Delehaye, H.* Sanctus. Essai sur le culte des saintes dans l'antiquité. Bruxelles, 1927; *Станчев, Кр.* Поетика. . . , 25–28.

10. На първо място трябва да се посочат изследванията на Н. Usener и А.Н. Веселовски — виж: *Фрейденберг, О. М.* Поэтика сюжета и жанра. Л., 1936, 5–21; *Безобразов, П.* Византийские сказания. — Византийское обозрение. Т. I, Юрьев, 1915, 117–224; Т. II, Вып. 1, Юрьев, 1916, 1–96; *Адрианова-Перетц, В. П.* Сюжетное повествование в житийных памятниках XI–XIII вв. — В: Истоки русской беллетристики. Л., 1970, 67–107; *Попова, Т. В.* Античная биография и византийская агиография. — В: Античность и Византия. М., 1975, 218–261; *Полякова, С. В.* Византийские легенды как литературное явление. — В: Византийские легенды. Л., 1972, 245–273; *Боева, Л.* Беллетристические элементы в житиях Супрасльского сборника. — В: Проучвания върху Супрасльския сборник. С., 1980, 95–102; *Кочев, Н.* Агиографската повест и античната литература на Балканите през Средните векове. — Palaeobulgarica, 1, 1977, No 1, 76–91.

11. *Безобразов, П.* Византийские сказания. — Византийское обозрение. Т. 2, Вып. 2, Юрьев, 1916, 291–293.

12. *Есхил*. Трагедии. С., 1967, с. 219, 230.
13. *Успенский* сборник XII–XIII вв. М., 1971, с. 147, 149.
14. *Фрейденберг, О. М.*